

significant literary criticisms that coexist with other subjects, as well as solid literary-critical «leaf articles» (by definition of the author).

Literary reminiscences and reflections from the works of T. Shevchenko are as closely related to the entire event and emotional fabric of the text. Interesting thoughts about Ukrainian classics, including the place and role of T. Shevchenko in the process of nation-building are not attracted by attention. The emphasis is on the combination of critically-journalistic and aesthetic analysis of V. Chornovil. It is believed that V. Chornovil was constantly interested in literature, worked on it, which was his inner need, helped to overcome various obstacles, withstand the pressure of non-freedom. V. Chornovil continues the traditions of true philological science, high professional ethics and love of words.

Key words: *T. Shevchenko, epistolary, journalism, article, review, reminiscence, quotation, creative heritage, historical memory.*

Одержано редакцією – 20.03.2019 р.

Прийнято до публікації – 13.05.2019 р.

УДК: 821.161.2 Череватенко

Ганна КЛИМЕНКО (СИНЬООК)

ШЕВЧЕНКІАНА ЛЕОНІДА ЧЕРЕВАТЕНКА

У статті окреслено роль Тараса Шевченка в долі і творчості Леоніда Череватенка, здійснено спробу компаративного аналізу світоглядно-естетичних і творчих орієнтирів обох митців, окремих аспектів їхніх біографій. Зосібна звернено увагу на такі точки дотику: Черкащина як географічний і культурний простір, походження письменників (козацько-селянські корені), концепція україноцентризму, мотив козацтва, образ степу як уособлення свободи, Гайдамаччина, феномен Богдана Хмельницького, постать Миколи Гоголя та

його літературний персонаж Тарас Бульба, «Слово про похід Ігорів», народнопоетична манера, Канів як топос, сатиричне світобачення, вимушене маскування за допомогою парафраз та інших інтертекстуальних прийомів, доля/недоля як один із ключових мотивів, живописний хист, сковородинівські інтенції, поетичні послання українцям.

Ключові слова: митець, шістдесятник, світомислення, Україна, ідентичність, нація, степ, свобода, козацтво, сатира, інтертекстуальний, традиція, інтерпретація.

Постановка проблеми. Цьогоріч 9 травня виповнилося 5 років відтоді, як відійшов у далекі засвіти представник славної генерації шістдесятників, поет, перекладач, літературний критик, мистецтвознавець, кіносценарист, кінокритик Леонід Череватенко. *«Коли я знов на землю повернуся!»* – так завершується один із його віршів. Мабуть, саме в такі – небуденні, урочисті, непересічні – дати полишають земний світ особливі, знакові люди. У цей бентежний і тривожний, драматичний і трагічний для українського народу час украй важко й гостро переживаються гіркі й болісні втрати. Ніби меркне світло, густішають сутінки на овидах української нації, культури, літератури.

Член Національної спілки письменників України, заступник (1966 – 2000), а згодом і голова її Київської організації (2000 – 2002), член історичного клубу «Холодний яр», заступник керівника Державного департаменту кінематографії, лауреат низки премій¹⁴, автор сценаріїв близько 30 художніх фільмів, екранізованих на Київській національній кіностудії ім. О. Довженка («Прощання», «Помилка», «Скляне щастя» тощо), документальних кінострічок «Юрій Коцюбинський», «Ваш Леонід Первомайський», «Сергій Бондарчук. Батьківщина»), автор чотирьох прижиттєвих збірок – «Скіфський степ» (1980), «Відкритий звук» (1982),

-----
¹⁴ Премії Спілки кінематографістів СРСР (1988), республіканської премії ім. О. Білецького в галузі літературно-художньої критики (1994), міжнародної премії ім. В. Винниченка (1994), премії ім. І. Багряного (1996), премії «Київ» ім. Є. Плужника (2001), Національної премії України ім. Т. Шевченка (2002) за документальну кінотрилогію про Олега Ольжича «Я камінь з Божої праці».

«Хронологія побутова» (2003), «Закляте залізо» (2012), трьох книг, виданих посмертно («Зворотній час. Зворотний зв'язок», 2015; збірка сонетів, балад та інших віршів «Страхаюсь – і роблю таки!», 2018; поетичні переклади «Влучність», 2017), багатьох творів, перекладів, літературно-критичних і кінознавчих студій у періодиці, упорядник творів Є. Плужника, О. Ольжича, Ю. Липи, М. Лукаша, Д. Паламарчука, І. Багряного та ін., Леонід Череватенко не належав до митців «модних» чи хоча б «розтиражованих». Навпаки – до надчасових чи позачасових... Більш як за 75 років свого життя Череватенко не заробив собі гучного імені, та, зрештою, й не мав такої мети. Кредо «працювати, а час покаже, чого варта та праця» вказує на безкорисливу й немеркантильну вдачу митця. Навіть тяжка недуга не ставала на заваді цільному і глибокому чоловікові: творчий дух перевершував тіло, наснажував і окрилював.

Леонід Череватенко народився 31 жовтня 1938 року в Дніпропетровську, проте впродовж усього життя почувався черкащанином, мав особливо потужне тяжіння до Шевченківського краю. Причина – у витоках: батько митця, Василь Череватенко, родом із села Мокра Калигірка Катеринопільського району, через голод змушений був тікати на Дніпропетровщину і лише після Другої світової (Великої Вітчизняної) війни зміг повернутися на батьківщину. Працював залізничником, тож родина неодноразово переїжджала. Після закінчення школи у Дніпропетровську юний Леонід Череватенко поїхав на Донбас, де трудився на шахті (місто Ровеньки). До речі, в одному з інтерв'ю митець (уже на схилі віку) вказував на генетичну українськість і автентичність східного регіону: *«Донбас – він же взагалі такий: історично села засновували ті, хто тікав із Правобережжя. Тому там все українське – мова, побут... Я дуже збагатився, тому що записував слова, приказки, яких більше не зустрічав ніде. Там усе наче законсервоване. Діти ходять до російськомовних шкіл, але виходять на вулицю і говорять українською мовою! Ось де глибоко вкорінена традиція! І як їх там не намагаються перемолоти, але й досі вони зберігають свою*

автентичність, навіть проводять традиційні фестивалі українсько-слобідської культури» [7].

Майже впродовж усього життя Л. Череватенко мешкав у Бучі, що під Києвом (вважав Ірпінський регіон унікальним: *«Із цими місцями пов'язані десятки, а то й сотні видатних прізвищ людей, які залишили свій слід і в літературі, і в театрі, і в кінематографії, і в музиці, і в живописі» [7]*); там і провели його в останню дорогу друзі, колеги, побратими й посестри. Чи не кожен із гірким відчуттям недовмленого, недочутого, недобаченого... Як писала тоді Елеонора Соловей на своїй сторінці у «Фейсбук»: *«Сосни зітхали в Бучі, дощик терпляче перечікував довге прощання, так і пішов десь далі. Море квітів, щира печаль за людиною, якої всім бракуватиме». Чи не про себе колись писав, ніби щось відчуваючи і передчуваючи Леонід Череватенко: «Він не помер, а пішов. / Як надумав. / Йому набридли дощі. / (Вчора дощ, / і сьогодні, / і завтра непевна мжичка). / Ревматичний голос / набрид йому власний / і нездорове уміння / перетворювати на сонети / схлипи і хрипи епохи» [6, с. 130] («DE PROFUNDIS», 1969).*

Знаменно, що остання прижиттєва поетична збірка Леоніда Череватенка «Закляте залізо» [5] (2012) на початку 2013-го була визнана «Українською книжкою року» в номінації «За видатні досягнення у галузі художньої літератури» (з-поміж видань 2011 – 2012 років). Ця книга (зрештою, як і всі інші з поетичної спадщини митця) – не для втіхи чи насолоди. Занадто розмаїті й місткі тематично, історіософськи, міфософськи, інтертекстуально глибокі, твори Череватенка вимагають значної напруги, активної роботи душі й розуму, чуття й думки, є ретроспекцією і рівночасно візією сьогодення. На думку Івана Драча, «Закляте залізо» – «могутня і глибинна книжка». До збірки включено не лише нові поезії, а й ті, що писані в радянських 1960-х – 1970-х роках, проте раніше не друковані. У вступному слові Леонід Череватенко розкрив задум «видати збірку історіософічної тематики [...] висвітлити людську долю на тлі кривавих бурхливих віків української історії» [5, с. 5] (така мета і її реалізація спонукають шукати аналогії зі шевченківською традицією).

Поїздка 2003 року на Соловки виявилася доленосною для книги та її творця. «Враження від тієї подорожі надзвичайно сильні. [...] оцей шлях від Биківні до Сандармоха і назад, від Сандармоха до Биківні, – то, власне, був наш історичний шлях...» [5, с. 5], – писав автор.

Для мене особливо пам'ятним і знаковим є знайомство (хай навіть заочне) з Леонідом Васильовичем, імпульсом до якого стала моя рецензія на згадану книгу митця «Закляте залізо»¹⁵. Досі зринає в пам'яті, мовби наживо, вранішній недільний дзвінок. «Невідомий номер» озивається голосом Леоніда Череватенка, котрий на правду тепло й радо відгукується про матеріал... Уже тоді Леонід Васильович був тяжко хворим, хоча завдяки допомозі й позитивному настрою Людмили Забарилло, котра по смерті митця «успадкувала» його мистецькі набутки, стала зберігачем архіву, укладачем наступних книг, тримався і плекав творчі плани, мрію про нашу очну зустріч, адже я пообіцяла, що навесні конче завітаю до Бучі... Проте не встигла... Тяжкою звісткою стало повідомлення Елеонори Степанівни Соловей про відхід Леоніда Череватенка у вічність... Досі не можу пробачити собі те фатальне запізнення... Разом із тим, тішуся, що мала змогу познайомитися (хай навіть у телефонному режимі!) з Митцем такого потужного штибу, поспілкуватися з представником легендарного покоління шістдесятників. Винагородою для мене слугують телефонні дзвінки від пані Людмили Забарилло, котра згадує теплі відгуки покійного Леоніда Васильовича про мої літературно-критичні студії. Восени минулого року Людмила Яківна надіслала мені вже згадані вище посмертні видання оригінальних і перекладних творів Леоніда Череватенка – «Страхаюсь – і роблю таки!» [6] (2018) і «Влучність» [4] (2017). А ще в одній із отриманих книг я (чи ж випадково?) виявила фото молодого Череватенка, отже, вважаю себе на правду причетною до долі і творчості Леоніда Васильовича, плекаю відповідальність за збереження й дослідження його літературного набутку.

-----
15 Див. докладніше: «Все те, що нам намарилось віками». Літературна Україна. 2013. № 37 (26 вересня). С. 6.

Що ж до заявленої теми «Шевченкіана Леоніда Череватенка», постать українського Пророка зримо й незримо присутня в біографії та літературній спадщині митця-шістдесятника.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Означена компаративна проблема досі не була об'єктом спеціальних досліджень, відтак, потребує докладного студіювання. Разом із тим, постать і творчість Леоніда Череватенка постають у фокусі розвідок і спогадів Наталки Білоцерківець, Валерії Богуславської, Івана Драча, Вадима Скуратівського та ін. Перша, долучаючи письменника до шістдесятників, запевняє, що «водночас він ідейно близький до митців так званої Київської школи, чия чиста і чесна у своїй герметичності творчість була замовчувана в 1970-і і недооцінена в подальші десятиліття» [7]. В. Богуславська, аналізуючи останню прижиттєву збірку оригінальних творів Л. Череватенка «Закляте залізо», добачає кривий зв'язок із О. Ольжичем, але додає: «Я би взагалі наважилася назвати автора збірки <...> наступним поетом Празької школи» [5, с. 217]. Що ж до Івана Драча, вимовного шістдесятника, то він позиціонує Леоніда Васильовича репрезентантом своєї літературної генерації: «Невпокорений шістдесятник, він чув наближення тектонічних зсувів, і наші повстання, і нашу незалежність» [6, с. 6]. В. Скуратівський означає Л. Череватенка особистістю, котра символізує ідентичність і автентичність: «У кожній національній культурі – ба навіть ширше: у кожній національній структурі, коли вона потерпає від кризи (кризи автентичності, кризи «справжності» у тій культурі-структурі), всенепременно з'являються люди – власне, жменька людей, – які повертають утрачену автентичність, призабуту «справжність» речей, людей, взагалі всіх явищ світу цього. І немає при цьому значення – чим конкретно займаються ці люди. Ці люди повертають іншим – справжність. Саме такою людиною – в українському контексті, де особливо була поруйнована автентичність, – і був Леонід Васильович Череватенко» [3].

Костянтин Дикань, автор рецензії на перше посмертне видання Череватенка «Зворотній час. Зворотний зв'язок», основну (ба навіть звитяжну!) заслугу у з'яві означеної кни-

ги покладає на Валерію Богуславську: це «зібрання, до якого ввійшла сотня власних поезій Л. Череватенка, поетичні переклади з одинадцяти мов, три кіносценарії. Маємо справу зі справжнім авторським і громадянським подвигом Валерії Богуславської, котра вишукувала вірші Л. Череватенка на клаптиках паперу, у записниках і навіть між сторінками книжок неосяжної багатотисячної бібліотеки Леоніда Васильовича, розшифровувала їх (почерк у нього був так собі, некаліграфічний, та й недобачав він у останні роки), уклала книгу й видала її практично власним коштом» [2].

Мета статті – окреслити роль Тараса Шевченка в долі і творчості Леоніда Череватенка, здійснити спробу компаративного аналізу світоглядно-естетичних і творчих орієнтирів обох митців, окремих аспектів їхніх біографій.

Виклад основного матеріалу. Єднальною для творчих особистостей із відстанню понад століття є **Черкащина як географічний і культурний простір**. Шевченкові це крива земля, тут безпосередньо «закопана пуповина» Кобзаря; у випадку Череватенка маємо непрямий (дещо віддалений) генетичний зв'язок через батька й далі вглиб.

Щодо **походження** обох митців можемо говорити про селянсько-козацькі корені. Батьки Шевченка, як відомо, були закріпаченими селянами, а діди й прадіди – козаками. Тимчасом Леонід Череватенко народився в сім'ї інтелігентів (батько – інженер залізничного транспорту; мати – викладач німецької мови); щоправда, маємо «витяг» із генеалогічного дерева митця, який дозволяє нам добачити паралелі: «Обидва діди його були селянами. Однак є документ, згідно з яким один із предків Леоніда Васильовича був козацьким сотником» [6, с. 234]. Цей факт вочевидь знайшов поетичне осмислення у вірші «Черкаський сотник» (2010):

*Недбайло, нечитайло, погуляйло –
Цей сотник Череватенко Михайло,
Можливо, предок мій, а може, й ні,
В походах вік прожив свій на коні.*

*Хоч тілу не одна боліла рана,
Він, перестрівши в полі бусурмана –
Врага, міг до кульбаки розвалить:
В собі я теж таку вчуваю хіть.*

*А докотилось до волів підласих,
Отаборився в затишних Черкасах,
Де правував, судив, сотникував,
Накази дивні часом видавав.*

<...>

*А що наш сотник був не з солодіїв,
То правнуками цілий степ засіяв,
Котрі добряче вміють воювать,
Та коли мир довкола й благодать,
Не знають, що їм взагалі робити,
Як жити?.. [5, с. 88].*

«Гайдамацька дідівська вдача» згадується в поезії «Як повіє вітер північний...» (1964).

Концепція україноцентризму – ключова у світомисленні кожного з двох заявлених митців. Поважаючи інші мови, нації, культури, Л. Череватенко подібно до Т. Шевченка декларує свою тотожність в різних аспектах (етнічному, національному, культурному, мовному) як українську.

*Моє серце –
Україна!
Століття і мільйони
Для мене вимовчали право
На останньому атомному березі
Сказати,
Задихаючись від ядучого газу,
Проголосити:
ВОНА МОЯ!
Моя –
Із чорнохліб'ям*

*І сивизною предківщини,
Моя –
У нарузі і громохмарності,
Моя –
Тугострунна і кривомовна,
Увібрана в золото і запечалена,
Із чиєї б криниці воду не брала,
Кому б хліб не ставила,
До останньої жилки і цяточки –
ВОНА МОЯ! [6, с. 27–28]
(«Націоналістичні вірші», 1964).*

Разом із тим, не можемо не згадати, що, попри українську ідентичність, і Шевченко, і Череватенко були певною мірою долучені до російського (підкреслимо – культурного!) простору (перший – до Петербурга, другий – до Москви: після закінчення Київського державного університету імені Т. Шевченка 1966 р. Леонід Васильович продовжив навчання на Вищих сценічних курсах при Держкіно СРСР), втім, «голос крові» не дозволив їм повторити долю М. Гоголя, чи М. Волошина, чи А. Тарковського. «Я завжди відчував себе українцем, Україна жила в моєму серці, намагався бути їй корисним» [7], – зізнавався Л. Череватенко, хоч і усвідомлював корені всіх перешкод і утисків з боку Системи (національно-патріотична несхибна позиція українських митців була неприйнятною і для царату, і для советського режиму).

Обидва надавали вагу рідному слову, вірили в його магію. Тож не випадково саме на чужині Шевченком украй гостро переживаються втрати (смерть основоположника, «батька» нової української літератури Івана Котляревського), відчувається гранична туга за рідною мовою: *«Праведная душе, прийми мою мову / Не мудру, та щирю, прийми, привітай. / Не кинь сиротою, як кинув діброви, / Прилини до мене хоть на одне слово / Та про Україну мені заспівай. / Нехай усміхнеться серце на чужині, / Хоть раз усміхнеться, дивлячись, як ти / Всю славу козацьку за словом єдиним / Переніс в убогу хату сироти»* («На вічну пам'ять Котляревському»). Що ж

до Л. Череватенка, то він як перекладач не просто знайомив вітчизняного читача з іншими літературами, письменниками, а збагачував рідну культуру, поповнюючи її власними українськомовними поетичними інтерпретаціями. Наважимося припустити, що рядки з вірша Доната Шайнера «Пошуки» акумулюють і оприявлюють близькі (чи й тожні!) перекладачеві візії про Слово: *«Слово – це ключ / до води, до дерева і людини. / Інакший ранок в росі, вечір інакший на смерканні. / І минушина цих кольорів, пахоців – має свій час. <...> Слово – це ключ від комірчини і замків, <...> Слово, семикратно забуте, повертається пішки. / По найменню, по часу, по обітниці просто ввіходить, / проте воно є майбутнього зуба корінцем. <...> Як мовити «я єсьмь», коли зі мною час світу, / і слово, чуже стократ, моє воно і твоє, і маю в собі я слово те голубине, / яким замкну й одімкну / життя цього світу»* [4, с. 303 – 304].

І Шевченко, і Череватенко почуваються рупорами, виразниками Нації; «Я-буття» кожного є втіленням «Ми-буття». Звідси рядки ближчого нам у часі Л. Череватенка: *«О земле тиха, скажи – / Терпіти ж далі несила: / Чому за гріхи чужі / Ти власною кров'ю платила? <...> Сьогодні бо ти – це я. / Нам жити і вмерти разом»* [6, с. 145] (1970).

Мотив козацтва, образ степу як уособлення свободи в поезії Череватенка набувають шевченківської інтонації. *«Я один, сам-один серед степу. / Але й воля на світі одна»* [5, с. 85] («Козак у дозорі», 2003). Згадаймо Шевченкове: *«Я там самотній. / Самотній... А Україна! / А степи широкі! / Там повіє буйнесенький, / Як брат заговорить, / Там в широкім полі воля...»* («Н. Маркевичу»); *«Оженись на вольній волі, / На козацькій долі, / Яка буде, така й буде, / Чи гола, то й гола»* («Не женися на багатій»).

Саме степ («*Степу обшир хвилюватий*») повертає ліричного героя Л. Череватенка (та й самого митця) до славної минушини, до кривого, ідентичного, романтичного, духовного, натомість місто своєю буденністю, штучністю, приземленістю продукує старіння душі й тіла. Звідси – відчайдушна спроба загубитися в безмежжі степу:

*Серед степу кинь мене, остання
Пісне, щоб дороги не знайшов,
Лиш бродив на відстані мовчання
Від нудних урочистих промов.*

*Гримнуло, сяйнуло – та й по тому.
І тепер – ні грому, ні пожеж.
В місті склеротичному, старому
Я постарів, виявилось, теж.*

<...>

*Хліб росте. Птахи співають зрання.
Все, що сонцем живиться, живе.
Я також врятую від захлання
Непокірне серце степове [6, с. 154 – 155] (1971).*

Туга за славним козацтвом, його вільним духом, визвольною ідеєю резонує в кожного з означених митців. Особливо потужно втілена **Гайдамаччина**. Вірші Л. Череватенка «Гайдамацька пісня» та «Anno Domini 1768» відсилають до Шевченкової поеми-епопеї «Гайдамаки». Щоправда, якщо в першому вірші поета-шістдесятника втілено головним чином широкий діапазон та ідейність повстання, то в другому – скорботу з приводу його придушення і масштаб трагедії (розправа над учасниками). Порівняймо:

*Ой, не вітри гудуть, –
Се гайдамаки йдуть.
Ген розпрозорена
Лихом не зорана
Простелилася вольная путь.*

<....>

*Помсту вітри несуть.
Трупом укрито путь.
Грізно задумані,
З Яру до Гумані
Гайдамаки лавою йдуть [5, с. 92] (1972)*

*Вовком зраненим виє поле,
Під копитом важким гуде.
Ой ти, доле, козацька доле,
Розминулась ти з нами де?*

*Похилились надії-берези
У змарнілих серцях.
По майданах чужинських розвезли
Четвертований синій шлях.*

*Дотлівають вогнища в Кодні,
Як свічки на столі.
Обмивають зливи холодні
Охололе тіло землі [5, с. 93] (1966).*

Згадка про Кодню є не випадковою: в означенім селищі 1768-го відбулася масова різанина гайдамаків, тож ця місцина вважається символом скорботи й пам'яті про учасників визвольного руху.

Чи не кожна історична рефлексія Леоніда Череватенка спонукає шукати точки дотику з Шевченковими візіями. Ідеться, зосібна, про тенденцію засудження **Богдана Хмельницького** за його Переяславську угоду з Москвою («*Ой Богдане! / Нерозумний сину! / Подивись тепер на матір, / На свою Вкраїну, / Що, колишучи, співала / Про свою долю, / Що, співаючи, ридала, / Виглядала волю. / Ой Богдане, Богданочку, / Якби була знала, / У колиці б задушила, / Під серцем приспала. / Степи мої запродані / Жидові, німоті, / Сини мої на чужині, / На чужій роботі*» – «Розрита могила»; «*Мій любий краю неповинний! / За що тебе Господь кара, / Карає тяжко? За Богдана...*» – «Осія. Глава XIV»; «*Якби-то ти, Богдане п'яний, / Тепер на Переяслав глянув! / Та на замчище подививсь! / Упився б! здорово упивсь!*»), що знаходить подальший розвиток у поезії Л. Череватенка («*Розбурханий Богданом кіш*» – вірш «Україні», 1964), щоправда, добачаємо

певне виправдання гетьмана (бо, мовляв, наступні очільники значно гірші!): «*Може, забагато хитрував, / Може, був не гетьман, а бамбула / І даремно жебрав людських прав / у Москви, Варшави і Стамбула. <...> Хоч і завів у непролазні хащі, / Взяв за душу непрощений гріх, / Втім, на тлі наступників своїх / Виявився він чи не найкращий*» [5, с. 89] («Богдан-Зиновій», 2010).

До вірша Л. Череватенка «Іллінська церква» епіграфом, либонь, не випадково взяті слова Т. Шевченка «*Стоїть в селі Суботові / На горі високій / Домовина України...*» з містерії «Великий льох», де так само оскаржено політику гетьмана Хмельницького:

*Отак-то, Богдане!
Занапастив єси вбогу
Сироту Україну!
За те ж тобі така й дяка.
Церков-домовину
Нема кому полагодить!!
На тій Україні,
На тій самій, що з тобою
Ляха задавила!
Байстрюки Єкатерини
Сараною сіли.
Отак-то, Зіновію,
Олексіїв друже!
Ти все оддав приятелям,
А їм і байдуже.*

Разом із тим, Шевченко артикулював віру у відродження України як держави й нації:

*Не смійтеся, чужі люде!
Церков-домовина
Розвалиться... і з-під неї
Встане Україна.*

*І розвіє тьму неволі,
Світ правди засвітить,
І помоляться на волі
Невольничі діти!..*

Л. Череватенко на початку свого вірша дещо сперечається з Кобзарем, тим самим знову ж таки ніби виправдовуючи, реабілітуючи Богдана Хмельницького:

*Не домовина і не диво з див –
Міцна фортеця, злих змагань нестямок, –
Її великий гетьман спорудив,
Щоб з тилу прикривати зграбний замок [5, с. 90].*

Принагідно зауважимо, що тут є вказівка на відсутність тіл Богдана Хмельницького та його старшого сина Тимоша в могилах, отже, зафіксовано досі нерозгадану таємницю про подальшу долю праху.

Постать Миколи Гоголя та його літературний персонаж Тарас Бульба примітні в поетичних рефлексіях обох митців. Ю. Барабаш констатує, що Гоголь «стає для Шевченка не лишень найвищим літературним авторитетом, джерелом творчих імпульсів, а, без пересади, однією з головних моральних підпор» [1, с. 586]. Далі дослідник акцентує багаторівневий зв'язок між цими потужними особистостями, закоріненими в український духовний простір: Шевченко «став, суттю, останньою (втім, і єдиною) постаттю, яка є не тільки рівновеликою і рівнозначущою Гоголеві, а ще й такою, що перебуває з ним у безпосередніх, дарма що не контактних (Г. К.-С. – за життя не бачилися, хоча по смерті Гоголя Шевченко неодноразово відвідував місця, дотичні до біографії першого), аж ніяк не простих, однолінійних, кореляційних ідейних, світоглядних, творчих зв'язках» [1, с. 690]. Що ж до Л. Череватенка, то з обома представниками доби романтизму його єднає типологія. Скажімо, Тарас Бульба з однойменного вірша не суперечить загальній тенденції: йдеться про національну та релігійну зраду

молодого українського козака Андрія, сина Тараса Бульби, спричинену коханням до польки-католички та його вбивство батьком. Перипетії «Тарас Бульба – Андрій» прямо переграються з домисленим та гіперболізованим трагізмом Івана Гонти в інтерпретації Тараса Шевченка (ватажок гайдамаків наказує вбити двох синів-католиків, породжених матір'ю-полькою, втім, потім таємно ховає тіла хлопців за християнським звичаєм).

*Тебе вбиваю не за те,
Що ляхам знагла запродався,
Зганьбивши почуття святе,
Запрагнув іншого підданства.*

*Ні, не за те мордую я,
Що вражу польку ти вподобав:
Любов – примхлива манія,
Минущого життя оздоба.*

*Я відпокутую провину,
На душечку сей гріх візьму, –
Караю козака тому,
Що зрадив з радістю Вкраїну [5, с. 86]
(«Тарас Бульба», 2010).*

У Шевченковому посланні «Гоголю» так само є алюзія на долю Тараса Бульби:

*Не заріже батько сина,
Свої дитини,
За честь, славу, за братерство,
За волю України.
Не заріже – викохає...*

Разом із тим, відсутнє пряме таврування Шевченком Гоголя за «культурне емігрантство», так зване ренегатство – є лише окремі обережні вказівки на продаж «в різницю Моска-

леві». Натомість Л. Череватенко з часової дистанції кладе словесний карб на постать Миколи Гоголя: *«Козацький степ – то не порожній склеп! / Чи личить розважати недотеп / Нащадкам думним України-Руси? / Куди подітися? Хоч круть, хоч верть – / Однаково у черепочку смерть!»* [5, с. 100] («Микола Гоголь», 2011). (Хоча гіркий сміх прочитується в обох.)

У творчості і Шевченка, і Череватенка знаходить відгомін легендарне **«Слово про похід Ігорів»**. Якщо перший обмежується переспівом фрагменту «Слова...» («Плач Ярославни»), то інший демонструє масштаб осмислення цієї теми, готуючи цикл «Перифрази на тему «Слова о полку Ігоревім»». Зосібна в інтерпретації мотиву Ярославни Л. Череватенко виходить за межі претексту, позиціонуючи свого ліричного героя Ігорем, а плач княгині екстраполюючи на подальший історичний відтинок усунуць до сучасності: *«Ворога впертого вчвал женучи, / Гинучи в засідці братній безславно, – / Клич мене, прошу, прошу – не мовчи, / Криком кричи на весь світ, Ярославно! <...> Поки потік почуттів не засох, / Доти слова не обернуться в моці. / Станеться: ми поодинці чи вдвох / Свічку засвітимо ще в Пирогощі. / Зойк ненародженого малюка. / Недруги. Друзі. Пустельно і голо. / Тільки твоє розклечене горло. / Тільки твоя недосяжна рука»* (1994) [5, с. 64].

Народнопоетична манера властива ранній ліриці Шевченка, стилізацію під фольклор подибуємо і в Череватенка. Скажімо, «Пісня про сокола»: *«Ой, верба у полі / Ронить коси долі. / Ген на видноколі / Гнеться ковила. / А над полем сокіл, / А у небі сокіл, / Ходить гордий сокіл / Спроквола»* [6, с. 157] (1972).

Вірш «Канівське море» (2011) доповнює Шевченкіану Череватенка (**Канів як топос** уже давно став Кобзаревим). Тут артикульовано думку про загибель Дніпра-Славути, на місці якого в результаті побудови Канівської ГЕС зродилося штучне море:

*Кисіль зелений, теплий, колихкий
Замість води прозорі, швидкої,
З якої пили коні, хмари, небеса:
То все, що залишилось від Словути!*

На завершення автор рече, потверджуючи нетлінну велич Кобзаря:

*І знаю: слід Тарасів не запався.
Оба світи – надводний і підводний –
Готові проревіти «Заповіт» [6, с. 211].*

Вірш Леоніда Череватенка «Сон» дозволяє добачити питомий Шевченку мотив. Більше того, йдеться про **сатиричне** (ба навіть саркастичне) **осмислення реальності** (якщо в Т. Шевченка – царат, то в Л. Череватенка – комунізм і тотальний атеїзм):

*Я бачив Бога.
Лисий дід,
Спустивши ноги з хмари,
Холодний смакував обід
Із янголом у парі.*

*Вони мели небесну твердь,
Щоб людям здати чистою:
Повістку Богу – з неба геть! –
Прислали комуністи [6, с. 14 – 15].*

Сарказм добачаємо і у вірші «Дисонанс в ювілейному хорі на честь Т. Г. Шевченка»:

*До тих, кого сховав закон,
Зайти б в лакований барліг
І розсадити кулаком
Солідне скло, що на столі.*

*– Вінки жерстяні та комісії
Вокал Тарасові здалися
Нащо?
Вгамуйте словохіть!
А прибиральниці Орисі
З її тридцяткою на місяць
Пальто купити допоможіть! [6, с. 181]*

Отже, як сатиричне світобачення, так і вимушене маскування за допомогою **парафраз та інших інтертекстуальних прийомів** (російський імперіалізм змінював назву, а стратегія лишалася та сама) властиві Шевченку й Череватенку. Щоправда, останній розгортає контекст, залучаючи європейські мотиви (як-от у «Гамлетівських віршах»). *«Час важких смертей і слів порожніх, / Фанатизму дикого й безвіри – / Ні тебе здвигнути неспроможні, / Ні таємної вгадати міри»* [6, с. 42] («Могила Гамлета»): прочитуємо тут домінанти Системи від фантомної віри в «загірну комуну» до тотального атеїзму. Посмертно видані епіграми й сатири Л. Череватенка типологічно близькі до сатиричного жанру Л. Первомайського (ще одного сучасника советської доби, первинно адепта режиму, згодом «внутрішнього емігранта»), але це тема для окремого дослідження. У кожному разі, «Епітафія безбатченкові, якому довелося померти в Україні» настроєво й тематично суголосна Шевченку: *«На «-енко» звався, / У культурі пхався, / Знав десять мов – / своєї одиурався. / Тепер в могилі бучу іздіймає, / Що хробаки його «не помівають»* [6, с. 218] (1964). Або з 1968-го: *«І звук давно. Проте обидно, / Ну, просто різє без ножа: «Чужа звучить мені як рідна», / А рідна – зовсім як чужа»* [6, с. 226].

Рядок «хижодзьобий кавказький орел» («Вірші з прози»), думається, є алюзійним до Шевченкової поеми «Кавказ» – принаймні до її першої частини-прологу про символічне знуцання орла над Прометеєм. А от поезія «Ця земля фіолетова, згорблена, зла...» дуже тонко перекликається з Шевченковим посланням «І мертвим, і живим, і ненарожденним...» і вже згаданою поемою «Сон»: тут прозирає віра в перемогу українського (кревного, ідентичного) над чужинським, пробудження – над сном, Світла – над Темрявою, Правди – над Неправдою. *«Та біда, як вода, / висихала в полях, / Залишаючи / марень оманливий прах, / Тільки квітку / в гаптованні на язиці / Слів чужинних / незвичні гіркі камінці. / Байстрюки, що без батька / знайшлись і змужніли, / Зустрічали його / на прадавнім кордоні, / Бо не можуть /*

*ні зрада, ні підступ, ні сила / Поламати / життя невмоли-
мі кордони. / Воно зійде і вибухне / смерті на зло / Власним
кольором, звуком, / повітрям, стеблом. / І земля розкриває
/ завітчані чресла, / Щоб з покори / тверда нескоримість
воскресла» [6, с. 56].*

У поетичному набутку Леоніда Череватенка є вірш «Епі-
тафія» (1968), що певною мірою перегукується зі Шевчен-
ковим «Заповітом»: *«Я не благав. Був певний, що загину. / Я
мовчки йшов. Мене забили в спину. / І зберегла холодна голова
/ Ще за життя породжені слова» [6, с. 121].*

Між іншим, один із ключових Шевченкових мотивів –
доля/недоля – так само знаходить вираз у поезії Череватен-
ка: *«Не вийшов час мій. Доля чи недоля – / Я не зречуся» [6,
с. 170] (1976); «Ні, у мене весела доля: / Звиви слова й поди-
хи стрічних / Цементувувати невдоволенням / і пускати
в зелені сторіччя» [6, с. 9] («CREDO», 1964). Прикметно, що
Л. Череватенко акцентує долю, увиразнюючи тим самим
оптимістичне світомилення, теорію вітаїзму: *«Доволі скні-
ти стиха – / Мовляв, недоля, старість. / Та й не самі вже
лиха / Тобі дістались. <...> По щирості казавши, / Немає в
тому шкоди, / Що наша доля завше / Попереду, як подих»
[6, с. 128 – 129] (1969). Вірність долі простежується в обох.
Зрештою, як і байдужість до слави: *«А ти, задрипанко, шин-
карко, / Перекупко п'яна!» (Т. Шевченко, «Слава»); «Що мені
усмішки барвисті? / Я не ласий до слави: ковзко. / Я іду, щоб
мене освістували, / Як освістували Маяковського» [6, с. 9];
«а слава (підкреслення авт. – Г. К.-С.) / це як в автобусі / дя-
кують завше останньому / з тих багатьох / які передали
квиток» [6, с. 113] (Л. Череватенко). Одним зі світоглядних
і творчих орієнтирів кожного є щирість: *«В рамки досвіду
щирість / Вбити маю потребу. / Вчуся щирість розмірюва-
ти / Між людьми і для себе» [6, с. 10] («На давню тему», 1964).****

На відміну від Шевченка, Череватенко не був художни-
ком, проте добачаємо в нього тонкий **живописний хист**,
екстрапольований на поетичні тексти («Травнева гроза. Ак-
варель», «Спектр»).

*Кров червона
Жовтень жовтий
Ранок блакитний
Сміх оранжевий
Погляд синій
Удар фіолетовий
Хвороба чорна
А зрада
яка на колір?* [6, с. 59] («Спектр», 1965).

Молодий Шевченко пише свій автопортрет. Тимчасом Череватенко витворює «Автопортрет» поетичний: тут не знайти опису його зовнішніх рис, зате є портрет доби і своєрідне авторське резюме як заповіт землякам – «і живим, і ненарожденним». *«Якщо мене завтра не стане, / я б хотів, щоб колись / при нагоді згадали / людей, що проживши, / як бджоли, мало, / як бджоли, творили добро»* [6, с. 80] (1966). Прозираємо тут **сковородинівські інтенції** (ідея «сродної праці»). З «піснею» українського Сократа «Всякому місту звичай і права» перегукуються Шевченків пролог до поеми «Сон» і вірш Череватенка «Забаганки»: *«У всякого своя доля / І свій шлях широкий, / Той мурує, той руйнує, / Той неситим оком – / За край світа зазирає...»*; *«Той мріє мати крила як-найширші, / Злітати вгору з криком голосним / І, звинну ластівку в пучки зловивши, / В стемнілім небі звикнути, як дим. / Той до грудей лихі приключки горне, / І руку він випростує кріпку, / Щоб ухопить посатанілих коней / За храпи – та й спинити на скаку»* [6, с. 83]. Висновок спільний: кожен має вибір. Г. Сковорода: *«В мене ж турботи тільки одні, / Як з ясним розумом вмерти мені»*; Т. Шевченко: *«А ти, моя Україно, / Безталанна вдова, / Я до тебе літатиму / З хмари на розмову»*; Л. Череватенко: *«Аби од мого тіла непогасним / Вогнем серця людській зайнялись»* [6, с. 83] (1966). Ліричний герой вірша Л. Череватенка «Я між небом і землею...» нагадує ліричного героя Шевченкової поеми «Сон», позаяк теж наділений властивістю лету, щоправда, настрої тут оптимістично-мажорний на відміну від сатиричного пафо-

су і втілених жорстоких реалій: *«Лину яблуком гоїдливим, / І мене до блиску мие / Золота гаряча злива»* [6, с. 86] (1966). Ліричний герой вірша «Порівняння» подібно до Шевченкового Перебенді чує Небо.

Висновки. Далекого 1845-го Тарас Шевченко підготував поетичне звернення до співвітчизників – «І мертвим, і живим, і ненарожденим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє...». Того ж року був написаний «Заповіт». Утім, доля подарувала Шевченкові ще 16 років. За півтора року до останнього подиху Леонід Череватенко в контексті інтерв'ю зафіксував своє напутнє слово сучасникам і прийдешнім поколінням (грудень 2012-го): «Якщо ви хочете жити на нашій землі, то маєте розуміти: ця земля – історична, саме тут знаходиться пуповина Європи й осердя неповторної цивілізації, велич якої ще до кінця не усвідомлена. Адже неспроста саме тут розгорталися битви між кількома державами» [6] (власне, йдеться головним чином про Ірпінський регіон, але під ним прочитуємо всю Україну). Попри драматично-трагічні злами в долях особистій і національній, Леонідові Васильовичу вистачало внутрішньої сили не губити віри й оптимізму: «Знаєте, я не збираюся панікувати і кричати, що Україні кінець, хоча інколи вона дійсно схожа на фантом. Але справжня держава – це те, що кожен із нас носить у собі» [7]. Думається, остання теза стосується і Шевченка та його Слова, що є сокровеними та інтимно-особистими для кожного.

Зауважу, що порушена тема нами далєбі не вичерпана й потребує подальшого скрупульозного студіювання, що передбачає читання «між рядків», пошук архетипів, символів і їх тлумачення, ретельне дослідження інтертекстуальних зв'язків.

Список використаної літератури

1. Барабаш Ю. Вибрані студії. Сковорода. Гоголь. Шевченко. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія». 744 с.
2. Дикань К. «Відпустки нема на війні». Україна молода. 2016. 5 січня. URL: <https://www.umoloda.kiev.ua/number/2754/164/96230/>
3. Скуратівський В. Подвижник українського кіно. Пам'яті Леоніда Череватенка. URL: http://www.ktm.ukma.edu.ua/show_content.php?id=1649

4. Череватенко Л. Влучність. Поетичні переклади. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. 340 с.
5. Череватенко Л. Закляте залізо. Київ: Дух і Літера, 2012. 232 с.
6. Череватенко Л. Страхаюсь – і роблю таки! Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2018. 248 с.
7. Чичканьова Л. Письменник і кінематографіст Леонід Череватенко: «Приірпіння – це осердя неповторної цивілізації, велич якої ще не усвідомлена». URL: <http://imounr.org.ua/pysmennyk-i-kinematohrafist-leonid-cherevatenko-pryirpinnya-%E2%80%93tse-oserdyia-nepovtornoji-tsyvilizatsiji-velych-yakoji-sche-ne-usvidomlena/>

Summary. Klymenko (Syniok) G. Taras Shevchenko's dominants of Leonid Cherevatenko. *Taras Shevchenko's role in the biography and literary works of Leonid Cherevatenko is outlined in the article; the attempt to realize the comparative analysis of the ideological, aesthetic and literary directions of Taras Shevchenko and Leonid Cherevatenko and some aspects of their biographies is made. The special attention is paid to the following points of contact: Cherkassy land as the geographical and cultural space, the origin of writers (Cossack and peasant roots), the concept of Ukrainocentrism, the motive of the Cossacks, the image of the Steppe as the embodiment of freedom, the Haidamak movement, the phenomenon of Bogdan Khmelnytsky, the figure of Mykola Gogol' and his literary character, Taras Bulba, «The Tale of Igor's Campaign», folk poetic manner, Kaniv as a topos, satirical worldview, forced masking through paraphrase and other intertextual ways, fortune/misfortune as one of the key motives, painting talent, Skovoroda's intentions, poetic messages to Ukrainians.*

Key words: *artist, sixtier, philosophy, Ukraine, identity, nation, steppe, freedom, Cossacks, satire, intertextuality, tradition, interpretation.*

Одержано редакцією – 25.04.2019 р.
Прийнято до публікації – 13.05.2019 р.